

IDEOLOGISCHE SPANNINGSVELDEN VOOR EN TIJDENS WERELDOORLOG I

Een focus op de Coupure

In de 19de en 20ste eeuw liet de Vlaamse Beweging de gemoederen niet los. De strijd verlegde zich geleidelijk van het terrein van het openbare leven (vernederslandsing) naar de politiek (o.m. stemrecht en onderwijs). Hierbij werd steun gezocht bij de emancipatorische krachten binnen het liberalisme, de vrijmetselarij en het protestantisme. De geschiedenis van de Vlaamse beweging kan niet voorbij aan haar boeiende maar tragische held:

Julius Vuylsteke (1836-1903)

‘Te Gent woonde een kleine advocaat met weinig zaken, maar met veel talent, en met een onbegrensde liefde voor Vlaanderen. Wegens zijn karakter noemde men hem de *doornenhaag* of nog meer den *beer*. Wegens zijn idealen en uitstekende gaven de *Vlaamse rots*’. De protagonist van het verhaal van Paul Fredericq (Universiteitsbibliotheek Gent - Hs 2923) was Jules Vuylsteke, alias Jules De Visscher, één van de twee overlevende zonen (één broertje is jong overleden) van de ongehuwde Barbara De Visscher. De moeder kende als thuiswerkster diverse werkgevers en verhuisde regelmatig (doorgaans naar buurten met een minder goede reputatie). Een dergelijk nomadenbestaan was in de 19de eeuw bij de lagere klasse niet ongevoel. Toen zij met haar kinderen naar de deftiger Ridderstraat trok, is raadsheer Jourdan Vuylsteke bij hen ingetrokken. In 1860 verhuisden ze naar de Coupure 98/5. Jules was in 1851 veertien-vijftien jaar oud toen Jourdan met zijn moeder huwde, hem (en niet zijn broer Paul) erkende en wettigde. Vader Jourdan Vuylsteke kwam uit een achtenswaardig notarisgezin uit Zwevezele, werd raadsheer bij het hof van Beroep in Gent en zetelde als vrijzinnig liberaal in de Gentse gemeenteraad. Hij ging prat op de schitterende schoolprestaties van zijn zoon, maar verder was hun relatie vermoedelijk niet optimaal. Jourdan zou een bars en moeilijk man geweest zijn, die in februari 1867 - nog voor het huwelijk van zijn zoon - onder curatele werd gesteld en in de Strop in Gent werd geïnterneerd. De toenmalige Strop van de Broeders van Liefde werd al in 1840 ingericht en bestemd voor welgestelde geesteskranken die er onder de beste zorgen van Dr Guislain konden kuren en van copieuze maaltijden genieten. Als briljante stu-

dent aan het atheneum raakte Julius in de ban van de flamingante leraar Nederlands Heremans. Met twee medeleerlingen stichtte hij in 1852 het genootschap 't Zal wel gaen' met als doel de vrijzinnigheid en de Nederlandse taal en letterkunde te bevorderen. Het devies Klauwaart en Geus zal voor zijn verdere levensloop bepalend blijven. Op 16-jarige leeftijd studeerde de wonderleerling rechten aan de RUG. Bij de grote beroering die in 1855-56 rond professor Brasseur ontstond, die in een college over natuurrecht de Godheid van Christus zou geloofend hebben, slaagde hij erin de polarisatie katholiek en liberaal op de spits te drijven. Zijn *Korte statistieke beschrijving van België* (1865-69) was de eerste sociologische literatuur in het Nederlands. Vuylsteke legde voor het eerst duidelijke verbanden tussen de economische armoede, de culturele achterlijkheid en de miskening van de taal. Hij was een tijdlang gemeenteraadslid en voerde een verbeterd strijd voor de democratisering van het onderwijs. Zijn advocaten carrière was nooit lucratief. Hij pleitte consequent in het Nederlands en had de moed stakende arbeiders te verdedigen. Sollicitaties binnen de magistratuur kregen geen gevolg. In 1875 nam hij de boekhandel van zijn vriend W. Rogghé over maar bleek niet voor handeldrijven in de wieg gelegd. Vuylsteke jr. moest zuinig leven en kende nooit het bezit van onroerend goed. Intussen slaagde hij er wel in als voorzitter het bestaande neutrale Willemsfonds en het Van Crombrughe, Genootschap een uitgesproken vlaams-liberale en vrijzinnige koers te laten varen. Voor het Willemsfonds richtte hij nieuwe afdelingen en volksbibliotheken op en organiseerde volksvoordrachten in het hele land. Zijn antiklerikale ideeën kregen de vrije teugel in 'Het Volksbelang', het oudste liberaal Vlaams weekblad dat vanaf begin 1867 verscheen. Hij was een bedreven polemist en publicist in kranten, tijdschriften, brochures en pamfletten. Samen met Paul Fredericq werd hij lid van het in 1895 gestichte Algemeen Nederlands Verbond en de orangistische francofone loge Le Septentrion. Op het einde van een moeilijk leven hield Vuylsteke zich vooral met historisch onderzoek bezig. Er werd geschreven dat hij een bitter en ontgoocheld man werd, die geen vrienden telde. De krassen van de kinderjaren lieten sporen na; maar ook zijn huwelijk met Hortence Van Dinter, het gedrag van zijn twee zonen en een haperende gezondheid baarden hem zorgen. Paul Fredericq was althans een begrijpende toeverlaat, die vrij jong en vrij lang met hem optrok en na de doodstrijd kon getuigen "ik was aan zijne sponde". Bij de uitvaart namen honderden medestanders afscheid van hun Klauwaart. Na de teraardebestelling op het geuzenkerkhof werd ten huize van Paul Fredericq door enige getrouwen het JuliusVuylsteke-fonds opgericht.

Paul Fredericq (1850-1920)

Vader César Fredericq was een halfbroer van de schrijfsters Loveling. Als liberale volksdokter was hij tijdens de choleraepidemie in 1866 dag en nacht op de been voor zijn zieken. Hij was met de Parisienne Bathilde-Olive Huet gehuwd, de zus van de filosoof, een vrouw met een onwrikbaar katholiek geloof en een uitgesproken mystieke aanleg. Moeder Fredericq kreeg zes kinderen in zeven jaar tijd: Paul (°1850), Leon (°1851) die later professor in Luik zal worden, Hélène (1852), Juliette of Lia (1854), Véronique of Nica (1855) en Simon (1857). De tengere vrouw gaf haar kroost tot 12 jaar thuisonderwijs en was 38 jaar oud toen ze langzaam stierf. Paul werd als klassiek filoloog en historicus in Luik opgeleid en logeerde daar bij prof. Emile De Laveleye, een vriend van zijn vader, waarmee hij contact zou blijven houden. Na het emeritaat van Heremans in 1833 erfde hij diens leerstoel literatuurgeschiedenis aan de RUG en de redactie van *Het Nederlandsch Museum*. Met hem kreeg de academische en wetenschappelijke historiografie voorgoed vaste grond in Vlaanderen. Hij werd de specialist van de 16de eeuw en de godsdiensttroebelen. Hij sloot zich aan bij de zienswijze van de liberale politici die in de strijd van het 19de-eeuwse liberalisme voor de secularisering van de maatschappij, een voortzetting zagen van de 16de -eeuwse opstand tegen Spanje. Voor zijn historisch werk werd hij in 1909 in de universiteit van Genève tot doctor honoris causa in de godgeleerdheid benoemd. Hij werd de voorman van de Gentse Vlaams-liberalen en speelde een belangrijke rol in het culturele en politieke leven van zijn stad. Politiek-ideologisch stapte hij in de voetsporen van Vuylsteke, omdat hij daar telkens de geschikte man voor bleek. In 1876 (Gentse pacificatiefeesten) sloot hij effectief aan bij de protestantse gemeente. Vanaf 1883 nam hij de redactie over van het Volksbelang en voerde een gematigder koers dan zijn voorganger. Hij zette het werk van Vuylsteke ook verder als voorzitter van het Willemsfonds, liet belangrijke publicaties verschijnen en kleurde met zijn prachtige tenorstem de liederavonden. Na het overlijden van zijn vader nam Paul de zorg voor zijn ongehuwde zussen Nica (lichamelijk gehandicapt), Hélène, en een inwonend nichtje Elgobe op zich en is zelf jonggezel gebleven. Ondanks zijn stevige Vlaamsgezindheid sprak hij, conform zijn sociale status en tot grote ergernis van Domela Nieuwenhuis, in eigen familiekring bijna uitsluitend Frans.

In tegenstelling tot zijn neef Mac Leod, was hij een hardnekkig voorstander van de tweetaligheid van de universiteit, waardoor hij zich buiten de Vlaamse Beweging plaatste.

(Bij de Duitse bezetting in 1914 hadden alle liberale kranten en Vlaamse strijdbladen hun publicaties stopgezet.). Op instigatie van de hoogleraren

Fredericq en Pirenne uit solidariteit met de soldaat-studenten aan het front, weigerde het professorenkorps de universiteit te heropenen bij de Duitse bezetting. Het antwoord van Fredericq 'capable mais pas en mesure' om in het Nederlands te doceren, werd door velen overgenomen. De Von Bissing-universiteit heropende in 1916 met de oud-professoren P. Hoffman als rector, E. Lahousse (coup), die zich van het oorlogsrisico niets wou aantrekken en met E. Haerens als beheerder-opziener. De openingsplechtigheid viel samen met de eerste arrestaties en wegvoeringen van arbeiders naar Duitsland. De directe aanleiding daartoe was de weigering van het personeel van de constructie-ateliers Van den Kerchove op de Coupure om voor de Duitsers te werken. Schepen Maurice De Weert (hoekhuis Coupure-Godshuizenlaan) schreef clandestien een striemend pamflet waarin hij het had over 'Les deux cortèges'. De professoren Fredericq en Pirenne werden op transport naar Duitsland gesteld. P. Fredericq is bij zijn terugkeer op de Coupure gaan wonen naast zijn jongste broer Simon, een gerenommeerd arts. Uit het amper leesbare handschrift van Paul in de kerknutulen blijkt hoe ernstig de man door twee jaren gevangenschap verzwakt was. Hij kon nog even het rectorale hermelyn dragen en had nog het genoegen Henri, zoon van zijn broer Leon, aan de faculteit geneeskunde te benoemen. Begin maart moest hij het bed houden en op 23 maart 1920 is hij aan zijn schrijftafel aan een hartaanval overleden. Als hij van iets spijt heeft gehad, dan was het wellicht dat hij in 1903 als ouderling Derk Jan Domela Nieuwenhuis voordroeg bij de evangelisch-hervormde gemeente te Gent, de *Vlaamsche Olijfborg*.

Derk Jan Domela Nieuwenhuis Nyengaard (1870-1955) of de ontsparing van een predikant.

Domela werd geboren in een Amsterdams gezin. Zijn vader was advocaat en procureur, zijn moeder een officiersdochter. Gedurende zijn kindertijd was Jan Derk voortdurend onder doktershanden en aangewezen op thuisonderwijs. Als predikant trad hij toe tot de Nederlands Hervormde Kerk. Sinds hun beider deelname in 1891 aan het XXIste Nederlands congres correspondeerde hij met Prof. Paul Fredericq, die Domela's beroeping actief steunde. Het Belgische ministerie van justitie bezorgde hem daarenboven een aanstelling als aalmoezenier voor de protestantse gedetineerden in de gevangenissen te Gent en Brugge. Domela had charisma en maakte indruk met zijn expressieve kop en patriarchale gestalte. Als evangelist was hij een zorgzaam en sociaal bewogen man. Zijn pastorie aan de Coupure stond om haar gastvrijheid bekend en hij werkte de eerste jaren bij voorkeur in de armste wijken. (Via hem vonden ook havelozen uit de nabije sloppen de weg naar het gebedshuis). Hij preekte

vlot in het Frans en kon na verloop van tijd ook opschieten met Franstalige lidmaten als professor Hubert Leboucq en de Calliers. Rond 1911 verzwakte de zendingsijver, groeide de sympathie voor de Vlaamse zaak en ging hij over tot een meer ideologisch-politiek denken. Hij kreeg zitting in het bestuur van de afdeling Gent van het Algemeen Nederlands Verbond en hield een aantal historische lezingen voor de studenten van 't Zal wel gaen'. Met de Duitse bezetting in oktober 1914 groeide zijn haat tegen België. Hij werd de voorman van Jong Vlaanderen en één der tenoren van het activisme. De activistische groep Jong Vlaanderen kwam regelmatig bijeen in de ruime pastorie op de Coupure. Ook het eerste nationaal congres van Jong-Vlaanderen vond daar plaats. Hybris en een wereldvreemde messiaanse overmoed namen bezit van hem. Domela droomde zich (met Ezechiël 37 als) een nieuwe Willem van Oranje door God gezonden om met het raszuivere Germanenbloed de wereld te leiden. Het huis van God zag grijs van het volk en van de Duitse legeruniformen. Trouwe patriotten schaamden zich en hielden het voor bekeken wanneer door de Brabantdamkerk 'Ein feste Burg is unser Gott' dreunde. De identificatie met het activisme bezorgde de Vlaamse Beweging een stigma en betekende een belangrijke stap terug. Bij het begin van het geallieerd offensief in oktober 1918 koos het gezin Domela het hazenpad richting Nederland. Uiteindelijk werd hem door de synode eervol ontslag verleend (Fredericq heeft het niet meer geweten!). Door het Belgisch gerecht werd hij bij verstek ter dood veroordeeld. (Hij zag Vlaanderen nog één keer terug in 1941 toen hij voor de herstelcommissie Borms moest verschijnen ter behandeling van zijn verzoek om materiële schadeloosstelling. Bij die gelegenheid contacteerde hij een aantal vrienden in Gent.) Pas toen Domela's jongste zoon Sypko (°1900) in 1944 in Groningen door de Sicherheitspolizei werd omgebracht was de germanofilie voorgoed voorbij.

Het protestantisme met focus op de Coupure

Het aparte fenomeen van het ontwaakte protestantisme vraagt enige doorlichting.

Sinds het Tolerantie-edict van 1781 konden de protestanten uit de clandestiniteit treden, gebouwen oprichten, private erediensten organiseren en openbare ambten instellen.

Tussen 1841 en 1849 huisden aan de Coupure 88 de anglicaanse kapelaan John Pendrill met zijn echtgenote Margerith Prudrill en diverse Engelse onderhuurders, waarvan vijf uit Bath afkomstig waren. Het betrof ijzerdraaiers, machinebouwers e.a. die door de industrie werden aangetrokken. De Engelse gemeente hield in 1885 haar eerste dienst in de St John's church. Nog

vroeger in 1817 werd de gewezen Capucijnerkerk op de Brabantdam door calvinistische protestanten in dienst genomen. In de beginperiode bleken Nederlandse troepen en bureaucraten, Engelse handelaren, Duitsers en andere buitenlanders een groot deel van de gemeente uit te maken. Een aantal stuwende krachten van politieke, religieuze en culturele aard bliezen de Brabantdamkerk nieuw leven in en zorgden voor een geleidelijke lokale inbedding van de hervormde gemeenschap. De ouderling Jean Pauli, een bankier van Duitse afkomst kwam naar Gent in 1814 en trad in 1817, als één van de eerste leden toe tot de Brabantdamgemeente. Zijn drie zonen Charles (°1819), Adolphe (°1820) en Jules (°1826) werden in de Brabantdamkerk gedoopt en in 1850 tot lidmaat aangenomen. Adolphe werd in 1856 stadsarchitect en één van de bouwmeesters die vorm gaven aan het 19de-eeuwse Gent. Als dusdanig was hij betrokken bij de bouw van een nieuwe tentoonstellingshal voor de Casino op de Coupure. Hij bewaam van het stadsbestuur dat er voor de restauratie van de gevel en voor het binnenwerk van de heropende kerk geld werd vrijgemaakt. 'In 1867 werd hij hoogleraar aan de RUG'. Hij trad in het huwelijk met Georgina Drory, dochter van een begoede liberale Coupureclan, die via maagschap in adellijke kringen verkeerde. De Drory's, van Engelse origine, zijn de ganse 19de eeuw met de Brabantdamgemeente verbonden gebleven en Adolphe Pauli is van 1864 tot aan zijn dood in 1895 onafgebroken ouderling geweest.

Na de Belgische consolidatie rond 1835 en bij de herinrichting van de universiteit poogde men door de benoeming van nieuw Franstalig personeel de orangistische strekking te neutraliseren. Zo werd de jonge Franse filosoof François Huet, die een utopisch sociaalliberalisme met christelijke grondslag voorstond, aan de Gentse universiteit benoemd. Rond zijn persoon ontstond de 'Cercle Huet', een kring van academici die op intellectueel en politiek gebied een voortrekkersrol hebben gespeeld en waarvan velen later bij het protestantisme betrokken waren. Bij de groep Huet hoorden: Gustave Callier, François Laurent, Cesar Fredericq, C. Dumont, C. Waelbrouck, Emile de Laveleye, J. Stecher, J. Heremans en prof. H. Moke. De voertaal van de wekelijkse bijeenkomsten was Frans. Hun tijdschrift was de *Flandre Libérale* (niet te verwarren met het latere gelijknamige dagblad). Vanaf 1848 verscheen een periodiek in de volkstaal "De Broedermin".

J. Heremans, de inspirerende leraar van Vuylsteke trad toe in 1833, het jaar van zijn emeritaat (en een jaar voor zijn overlijden). Hij is de schenker van het kerkorgel. Vuylsteke hoopte met de steun van het protestantisme het ultramontanisme te bestrijden. Hij pleegde overleg met onder meer Piet Paaltjes van de Nederlandse kerk maar heeft nooit de definitieve stap gezet. Met de Franslievende families Callier-Laurent, als felle tegenstanders van de Roomse

kerk bekend, zijn de eerste niet-katholieke liberalen tot de Brabantdamkerk toegetroten. Caroline en Marie, de twee dochters van hoogleraar François Laurent, huwden in 1867 en 1870 respectievelijk met Albert (1846-1920) en Hippolyte (1848-1925) de oudste zonen van professor Gustave Callier in de Brabantdamkerk. Hippolyte bleef kinderloos. Robert, het eerste kind van Albert en kleinzoon van François Laurent werd er gedoopt en zijn beide ouders legden toen ook de belijdenis af. In 1871 werd Albert als ouderling in de kerkeraad opgenomen. (Albert Callier werd hoogleraar en tussen 1879 en 1885 rector aan de RUG.) André Callier, het vierde en jongste kind van Albert Callier huwde in de hervormde kerk met Francine De Cock. Bij het huwelijk van André Calliers dochter met een zoon Mechelynck trad de toenmalige burgemeester Braun op als getuige. Emile Braun had familiebanden met de Pauli's en stuurde zijn kinderen hier op catechese.

De derde herder, Gerrit Blom uit Utrecht, hield van 1867 tot 1880 zijn pastorie in een huurwoning aan de Coupure - blijkbaar een geliefkoosde plek voor predikanten. In het eerste exemplaar van 'de Broedermin' schreef Cesar Fredericq 'Zalig zijn de zachtmoedigen want zij zullen de aarde beërven', waarin de toepassing van de bergrede in de politiek werd bepleit. Een verwijzing naar de evangelische bevolgenheid en de zorg voor de armen en dieren die hij zijn kinderen bijbracht. De aanneming van Paul Fredericq, betekende de overstap van een eerste groep van katholieke huize naar het protestantisme. Paul liet hiervoor een nieuwe toelatingsprocedure met een nieuw belijdenisformulier ontwikkelen. De kersverse doctor in de geschiedenis en pas aangestelde leraar in het Atheneum, had van de stad opdracht gekregen als secretaris van het feestcomité voor de komende viering van de 300ste verjaardag van de Pacificatie van Gent in 1576 in te staan. Deze feesten in 1876 veroorzaakten een verhevigde polemiek tussen katholieken en liberalen, katholieken en protestanten, atheïstische en protestantse liberalen, orthodoxe en liberale protestanten. De Vlaamse Beweging en de Vrijmetselarij compliceerden nog het plaatje. De heropleving van de geuzenproblematiek verenigde uiteindelijk de liberalen opnieuw onder hetzelfde antiklerikale vaandel. Voor de ontwerpen van de verschillende wagens werden o.m. Adolphe Pauli en Jean Capeinick aangesproken. Er werden twee programma's gedrukt. Naast het officiële met de historische interpretatie van P. Fredericq, verscheen een versie vanuit katholiek oogpunt. Waar eindigden de religieuze gronden en begon een politiek geïnspireerd antiklerikalisme? De geuzenstrijd van de 16de eeuw diende als prototype voor een nieuwe, zij het onbloedige confrontatie tussen de diverse kampen. De beroering had een nieuwe toevloed van vooraanstaande leden voor gevolg. Paul trad toe in maart 1876, zijn zus Juliëtte werd in 1899 als lid bevestigd. Nog in 1876 vroegen Edmond Coevoet en Emile de Laveleye om

lid te worden. Edmond Coevoet, geboren in Poperinge en op dit moment op de Coupure 137 wonend was raadsman bij het Hof van Beroep in Gent en als liberaal flamingant bekend. E. de Laveleye, jurist geworden in Gent en professor in Luik benoemd, was medeauteur van Broedermin en een overtuigend propagandist voor een (politiek gemotiveerd) liberaal protestantisme. Verschillende Ledegancks werden in die periode in het doopregister geboekstaafd. In augustus 1879 sloten de weduwe van de Vlaamse dichter en eerste Nederlandstalig vertaler van het Burgerlijk Wetboek, Karel Lod. Ledeganck en hun dochter, de moeder van Anna De Weert-Cogen, zich aan. Toevallig is de huidige pastorij in het sterfhuis van de literator-jurist gevestigd. Anna zelf legde in 1884 de belijdenis af, is in 1891 in de Brabantdamkerk met de liberale schepen en jurist Maurice De Weert getrouwd en bleef levenslang lid van de gemeente. Toen in 1914 het stadsbestuur met de idee speelde de Brabantdamkerk tot een krijgsziekenhuis om te bouwen wist Domela dit nog met tussenkomst van voornoemde schepen te verhinderen. De Weert zal uiteindelijk wegens verzetsactiviteiten samen met burgemeester Braun naar Celle-Schloss in Duitsland weggevoerd worden. Na 1903 onder het gunstige gesternte van de jonge Domela traden een aantal Coupurebewoners en hun verwanten toe als belijdend of sympathiserend lid. Hierbij waren prof Jules Mac Leod, neef van P. Frederick, prof Hubert Leboucq, prof. Jozef Vercoullie, schoonvader van de arts Bertha De Vriese en vriend van Paul. Fanny Maertens, echtgenote Leod, sympathiseerde niet maar liet haar zoon Andries toch catechese volgen. Vercoullie gaf lezingen voor het Genootschap voor geschiedenis van het Belgisch Protestantisme. Toen de niet pratikerende Simon Fredericq, jongste broer van Paul en de vurigroomse Louise Beaucarne huwden, had het paar een 'modus vivendi' afgesproken, Louise raakte gesticht door haar ingoede geparalyseerde schoonzus Véronique, die voor haar ondraaglijke pijnen troost vond in de Bijbel. Nadat Simon zich professioneel door een katholiek benadeeld wist, trad het echtpaar toe tot de hervormde kerk en lieten hun vijfde en laatste spruit Jacob in 1900 protestants dopen. Bij de belijdeniscatechisanten in 1913 treffen we Alexander Fredericq, derde zoon van Simon, en Jeanne Braun, de dochter van de toenmalige burgemeester aan. De autochtone hervormde Coupurenaars zijn hun herder niet in het activistisch avontuur gevolgd. De familie van dominee Visch heeft het huis Domela (nr 120) op de Coupure aangekocht en de pastorie bleef er tot 1960 gevestigd. De laatste predikant die er met zijn echtgenote Anna Verrey huisde was Eduardis Pichal (°Dordrecht 1898). Bouwvallig verklaard moest het gebouw in 1965 voor een flatbouw wijken.

Lieve Van de Castele

Bibliographie

Archieven:

- Bevolkingsdienst Gent: Tellingen, Geboorte-huwelijks- en overlijdensregisters
Brabantdamkerk Gent, Huwelijks- en lidmatenregister. Met dank aan J-Temmerman
Centrum voor Streekgeschiedenis Sint-Amandsberg: Nota's Kluyskens.
Bots, Marcel en Pareyn, Luc, *Bibliografie van de geschiedenis van het Belgisch Liberalisme*,
Gent 1992.
Bragg Rosemary, *The Anglican church in Ghent, 1980*.
Deprez Ada e.a. (red), *Hoofdstukken uit de geschiedenis van de Vlaamse letterkunde in de 19e
eeuw*, Gent 2001
De Schrijver, Reginald e.a. (red) *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tiel 1998
Fredericq, Paul, *Schets eener Geschiedenis der Vlaamsche Beweging*, drie delen, Gent 1906-
1909.
Fredericq, Louis, *Notes sur la Famille Fredericq-Beaucarne*, Gent 1940.
Sunaert Rita, *De Geschiedenis van de Gentse Staatskerk (Brabantdam) en Zendingskerk
(Rabot) 1815-1914*, onuitgegeven scriptie UG 1989-1990.
Temmerman, Johan, *Van actiefpredikant tot predikant van het activisme. De Geschiedenis van
J.D. Domela Nieuwenhuis in de Brabantgemeente te Gent (1903-1918)*, Brussel 1999
Temmerman Johan, *Van Reveil tot Liberaal Protestantisme. Geschiedenis van de Protestantse
Brabantdamkerk te Gent tijdens de 19e eeuw*, Brussel 1996.
Vanacker, Daniel, *Het aktivistisch avontuur*, Gent 1991.
Verschaeren, José, *Julius Vuylsteke (1836-1903). Klauwaard en Geus*, Kortrijk 1984.
-